

К.И. Ташбаева

Культура ранніх кочевників Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)

Бишкек: Илим, 2011. — 271 с.

Однією з найактуальніших проблем археології раннього залізного віку було й лишається походження скіфської культури. Гіпотеза О.І. Тереножкіна про походження скіфів «з глибин Азії» стала основою української школи скіфознавства на чолі з її корифеями — О.І. Тереножкіним і В.А. Іллінською. Олексій Іванович, як ніхто, мав право говорити про «глибини Азії», оскільки значний пласт його археологічних відкриттів безпосередньо пов'язаний саме з Центральною Азією, де він провів майже з десятирок польових сезонів.

Для киргизьких археологів особливе значення мають розвідки О.І. Тереножкіна в долині р. Чу та дослідження культури пізньої бронзи — раннього залізного віку. Як виявилось, вони й нині для цього регіону актуальні. Тож хочеться привернути увагу українських археологів, у першу чергу скіфознавців, до монографії сучасного дослідника культури ранніх кочовиків, учасника, а потім керівника складних і небезпечних гірських експедицій доктора історичних наук, координатора багатьох міжнародних проектів з вивчення давніх культур професора Кадіче Іскандерівни Ташбаєвої «Культура ранніх кочевників Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)». Результати досліджень, викладені в цій унікальній монографії, заповнюють лауну в наших уявленнях про особливості культури праскіфів «з глибин Азії» та їх появи у Північному Причорномор'ї на початку періоду скіфської архаїки. Це велика наукова праця, в якій викладені матеріали важливих польових досліджень, систематизовані й узагальнені їх результати.

Структура роботи продиктована основною метою дослідження — введення до наукового обігу, систематизація та аналіз значного археологічного матеріалу, його інтерпретація та оцінка.

У Вступі автор окреслює територію, що вивчається, та визначає пріоритети в дослідженні археологічних пам'яток.

Основним розділом передуює Глава 1, де подано вичерпну характеристику майже всіх ро-

біт, присвячених раннім кочовикам. Заслугою автора є увага до праць, що з'явилися у ХІХ — на початку ХХ ст., що робить цю главу одним з найповніших історіографічних оглядів з археології ранніх кочовиків. Особливе місце відведено польовим дослідженням, починаючи від робіт М.В. Воеводського та М.П. Грязнова у 1928—1929 рр. у північній частині Киргизстану. Українському читачеві особливо цікаво буде дізнатися про внесок О.І. Тереножкіна у вивчення археології ранніх кочовиків. Саме 1929 р., з розвідок у Чуйській долині, почалася його археологічна діяльність. Цілеспрямоване дослідження курганів цього регіону, як справедливо відзначає К.І. Ташбаєва, дало уявлення «про усуньські пам'ятки і це вплинуло на всю подальшу історію вивчення пам'яток ранніх кочовиків Центральної Азії» (с. 18).

З відокремлення сакської культури від усуньської, здійсненого О.Н. Бернштамом після трирічних робіт у Північному Киргизстані (1938—1940 рр.), розпочинається історія вивчення цієї загадкової культури, носії якої відомі за свідченнями писемних джерел. Пізніше він же дослідив пам'ятки цієї культури у високогірних районах — на Східному Памірі та Тянь-Шані, а потім розробив класифікацію та хронологію пам'яток ранніх кочовиків Семиріччя й Тянь-Шаню та виокремив основні періоди розвитку культур зазначеного регіону: лакський (ранній VI—V ст. до н. е. та пізніше V—III ст. до н. е.) та усуньський (Бернштам 1949)¹. Разом з періодизацією археологічних культур осілих племен, розробленою О.І. Тереножкіним за матеріалами Согда і Чача (Тереножкін 1941), ця хронологічна система стала основою загальної періодизації культур Центральної Азії раннього залізного віку. О.Н. Бернштам переконливо пов'язав пам'ятки північно-східної частини Центральної Азії із саками — хаумаварга перських написів. К.І. Ташбаєва підкреслює, що О.Н. Бернштам «заклав основи для інтерпретації пам'яток Центральної Азії та Казахстану» (с. 23).

¹ Вказані тут посилання можна знайти в рецензованій праці.

Дослідники, що працювали в регіоні до Великої Вітчизняної війни, заклали базу для бурхливого розвитку археології кочовиків Памиру й Тянь-Шаню у повоєнний період. Роботи Південно-Туркменської експедиції під керівництвом М.Є. Массона стали каталізатором розквіту археології в Центральній Азії. Ціла плеяда археологів — Ю.О. Задніпровський, Б.А. Литвинський, К.А. Акішев, К.І. Антіпіна — присвятили своє життя вивченню культур ранніх кочовиків і осілих народів Центральної Азії. Останні роки минулого століття відзначені роботами киргизьких археологів: А.К. Атабекова в Чуйській долині, І.К. Кожомберієва в долині Кетьмень-Тюбе, В.І. Плоских і В.П. Мокриніна в Ісик-Кульській котловині, К. Табалдієва у Внутрішньому Тянь-Шані.

Значний внесок у дослідження пам'яток ранніх кочовиків зробила й автор рецензованої монографії: здійснювала археологічні дослідження у важкодоступних районах Внутрішнього Тянь-Шаню (с. 27), у могильнику Кедей нею вперше виявлені поховання в дерев'яних зрубках, дуже цікаві для дослідників ранньоскіфських культур Північного Причорномор'я.

Відкриття в Приараллі могильників Тагискен (роботи О.А. Вишневської та М.А. Ігіної) дали матеріали для вивчення найранішого етапу сакської культури, безпосередньо пов'язаного з добою пізньої бронзи.

Особливе значення для вивчення культур ранніх кочовиків мало порівняння А.М. Мандельштамом культур Семиріччя та Тянь-Шаню лакського та усуньського періодів з пам'ятками «скіфського» періоду в Туві. Подальші розкопки М.П. Грязнова кургану Аржан у Туві відкрили, на думку К.І. Ташбаєвої, *«можливість виокремити ранній етап складання культур скіфського типу в Південному Сибіру, Алтаї, Казахстані та інших районах»* (с. 31).

Підсумовуючи матеріали першої глави, автор слушно зауважує, що роботи попередників склали вагоме підґрунтя для сучасних досліджень, а отримані в ході розкопок матеріали потребують узагальнення. Одним з найважливіших моментів у осмисленні цих матеріалів є *«класифікація власне центральноазійських поховань та інвентарю»* (с. 29) і саме цьому присвячені наступні три глави монографії.

У демонстрації різноманітного та водночас численного матеріалу К.І. Ташбаєва дотримується територіально-хронологічного принципу. Проаналізовані матеріали з поховальних комплексів, а в параграфах подано типологію та класифікацію складових матеріальної культури:

поховальні споруди, обряд, кераміка, зброя, прикраси, деталі одягу, туалету, кінське спорядження та виробу у звіриному стилі. Кожна з глав має підсумковий параграф, в якому розглядаються питання датування пам'ятки.

Аналізуючи матеріальну культуру, автор наводить значну кількість аналогій, демонструє глибоке знання археологічних матеріалів і велику ерудицію. Характеристика зброї та кінського спорядження з курганів долини Кетьмень-Тюбе (глава 2: матеріали з 15 могильників, що складаються майже з 800 курганів, з яких досліджено 382) зроблена на високому професійному рівні зі знанням не тільки археологічного, але й етнографічного матеріалу. Класифікація мечів і кінджалів з широкими аналогіями корелюється з даними про зброю передскіфського періоду Північного Причорномор'я, Північного Кавказу і Південного Сибіру. Певні аналогії в причорноморських старожитностях мають кевці, вістря до стріл і кінське спорядження. А от предмети, виготовлені у звіриному стилі, більше нагадують подібні знахідки з поховань Мінусинської улоговини.

Матеріальна культура Внутрішнього Тянь-Шаню (глава 3), представлена комплексами з 29 курганних могильників, у яких досліджено 144 кургани, не така різноманітна. Для пам'яток цього регіону характерна подібність кінського спорядження та зброї до знахідок з курганів культур скіфо-сибірського кола. А от керамічний комплекс абсолютно оригінальний — круглодонний посуд, використання мішечків для його формування. Такий посуд має аналогії у матеріалах осілих культур Центральної Азії (с. 118—120).

Археологічні комплекси ранніх кочовиків Алаю (56 курганних груп, у яких зафіксовано 1700 курганів, з яких досліджено 353) представлені у главі 4. Вона побудована так, як і попередні. Зрозуміла й виправдана класифікація та типологія поховальних пам'яток і предметів матеріальної культури супроводжується кількісними оцінками, представленими у вигляді таблиць. Підрозділ, присвячений ліпній і станковій кераміці, містить важливі відомості про технологію виготовлення посуду. Сумлінно вивчені інші категорії речей — зброя, прикраси, предмети туалету і побутові речі. Глава закінчується аргументованими датами, які виводяться на основі аналізу нечисленного, але яскравого матеріалу.

Проблемі хронології та виділення локальних варіантів культури ранніх кочовиків Тянь-

Шаню та Алаю присвячено заключну главу 5. Основна частина датуємого матеріалу належить до VI—III ст. до н. е. Особливе значення тут має колекція бронзових і залізних кинджалів і вістрів до стріл, яка дає уявлення про еволюцію зброї ранніх кочовиків, користування якою зробили успішним просування ранніх кочовиків Великим поясом євразійських степів (с. 138).

У вирішенні питання взаємостосунків «кочовики—осіле населення» велике значення мають спостереження автора щодо посуду: 17 % станкової кераміки кочовиків Кетьмень-Тюбе становить посуд ферганського та ейлатано-актамського походження. Тобто, ця кераміка з'явилась у кочовиків внаслідок економічних зв'язків з осілим населенням. У той же час значну групу становить посуд з високим горлом-розтрубом, що має аналогії в кераміці Гірського Алтаю й Туви.

Автор підкреслює одноманітність поховального обряду в регіоні та подібність антропологічних характеристик похованих у курганах Кетьмень-Тюбе та висловлює припущення про належність цих пам'яток сакам (с. 139). Вона не погоджується з трактовкою таких пам'яток як Джаниш-Булак і Теке-Таш, що не мають знахідок «скіфської тріади», як усуньських, пояснюючи це явище відмінностями в майновому та соціальному стані похованих.

На основі аналізу кераміки та антропологічних досліджень автор пов'язує пам'ятки Тянь-Шаню з культурами Кетьмень-Тюбе й Алаю. Різні риси поховального обряду в межах одного могильника, що часто трапляються в курганах старожитності Тянь-Шаню, дослідниця пояснює тим, що цей регіон завжди відіграв роль спільного пасовища для племен сусідніх територій. Порівняльний аналіз трьох груп археологічних пам'яток кочовиків раннього залізного віку дозволив К.І. Ташбаєвій зробити переконливий висновок про те, що основою господарства населення Кетьмень-Тюбе було поєднання скотарства та хліборобства, що пояснюється природно-кліматичними умовами району. Населення Тянь-Шаню та Алаю, навпаки, було суто скотарським, що було єдиною можливістю у суворих кліматичних умовах за наявності альпійських лук у високогір'ї. Етнічна подібність населення зазначених регіонів

сприяла їх збалансованому економічному розвитку.

Таким чином, вивчення значного за обсягом і різноманітного археологічного матеріалу та зіставлення його з даними по культурі ранніх кочовиків інших територій дозволило виокремити низку сталих ознак, які характеризують сакський археологічний комплекс. Про його виділення К.І. Ташбаєва писала ще в 80-х рр., нині він переконливо обґрунтований. Автору вдалося виділити три локальні варіанти сакської культури: тяньшанський, алайський і кетьмень-тюбинський. К.І. Ташбаєва доводить, що вони розвивались у певній еколого-економічній єдності: кетьмень-тюбинський локальний варіант полишили скотарсько-землеробські племена, алайський — скотарські. Територію Тянь-Шаню займали племена, що контролювали один з найважливіших торговельних шляхів через перевали Тянь-Шаню та сирти — чудові гірські пасовища. Дослідниця стверджує, що формування сакського культурного комплексу пов'язане із зародженням і становленням абсолютно нової форми господарської діяльності населення одного з районів Центральної Азії — напівкочового та кочового господарства (с. 174). Важливим є висновок автора про те, що культура усунів — автохтонна та виникла на базі сакської на межі IV—III ст. до н. е. Ці спостереження підтверджуються даними китайських писемних джерел, які свідчать, що у II ст. до н. е. частина саків, переможених великими юечжами, пішла на південь, а інша лишилась і ввійшла до племінного об'єднання усунів (с. 179).

Монографія оснащена численними ілюстраціями, які в цілому відображають загальну інформацію про матеріальну культуру вказаного регіону. Але саме щодо них є деякі нарікання. Скажімо, насипи курганів подано з одним розрізом, через що втрачається інформація про будову насипу, послідовність його зведення. Відсутні також розрізи більшості поховальних споруд. Але ці зауваження більше стосуються методики польової роботи, що може відрізнитися від прийнятих в Україні стандартів.

Монографія К.І. Ташбаєвої «Культура ранніх кочовиків Тянь-Шаня и Алая (I тыс. до н. э.)» лишає дуже позитивне враження. На жаль, вона майже недоступна українському читачеві.

Н.О. ГАВРИЛЮК